

Kirills Barišņikovs

LIECĪBAS PAR UGUNSIEROČU IZMANTOŠANU CĒSU PILĪ 15.–16. GADSIMTĀ

Ugunsieroču pirmsākumi Eiropā meklējami jau 14. gadsimta sākumā (McLachlan 2010, 8) un tie pakāpeniski kļuva par vienu no virzītājspēkiem vispirms Eiropas un tad visas pasaules attīstībā. Līdz ar ugunsieroču ieviešanos sākās fundamentālas izmaiņas militārajā taktikā un aizsardzības būvju arhitektūrā. Izmainījās arī armiju komplektēšanas princips ar tam sekojošām pārmaiņām sociālajā sfērā. Eiropas valstu centralizācija, jaunu tirdzniecības ceļu atklāšana un kolonizācija daudzējādā ziņā ir tieši saistīta ar ugunsieročiem un ar centieniem iegūt kontroli pār šaujampulvera izgatavošanai nepieciešamajiem resursiem. Kā šaujampulveri raksturoja vēsturnieks Džeks Kellijs – tā ir viela, kas mainīja pasauli (Kelly 2004).

Šaujampulvera loma Cēsu pils vēsturē ir ievērojama. Savu līdz mūsdienām saglabājušos būvapjomu pils ieguvusi laikā, kad Eiropas cietokšņi tika piemēroti jaunā – uguns šaujamo ieroču laikmeta prasībām. Savukārt 1577. gada septembrī pils rietumu korpusā notikusī pils aizstāvju uzspriecināšanās ar sešām mucām šaujampulvera (Донесение 1586, 135) ir unikāls notikums visas Eiropas jauno laiku vēsturē. Tikai garāmejot pieminamas vēl divas citas rakstītajos avotos dokumentētas šaujampulvera eksplozijas Cēsu pili: 1538. gadā, kad zibens iespēris “tornī, kurā atradies šaujampulveris un citas artilērijas lietas”, un 1604. gadā, kad “apakšpulkvedis Cēsīs nejauši uzspirdzinājās un lielā, skaistā zāle pili līdz ar citām velvētām telpām uzlidoja gaisā” (Kalniņš 2014, 9, 33).

Šajā rakstā, pirmkārt, apkopotas 15. un 16. gadsimta dokumentārajos avotos atrodamās ziņas par Cēsu pili glabātajiem ugunsieročiem, munīciju un šaujampulveri; otrkārt, ieskicēti pārveidojumi, ko pils arhitektūrā ienesa ugunsieroču attīstība; treškārt, sniegts triju unikālu Cēsu pils rietumu korpusa drupās iegūtu arheoloģisko atradumu – rata pistoles, arkebūzas stobra un degļa mehānisma – apraksts. Autors nepretendē uz visaptverošu un padziļinātu tēmas analīzi, taču cer, ka nelielais ieskats vairoš interesē par maz pētītu aspektu Cēsu pils vēsturē un, iespējams, veicinās turpmāku, padziļinātu pētījumu veikšanu.

RAKSTĪTIE AVOTI

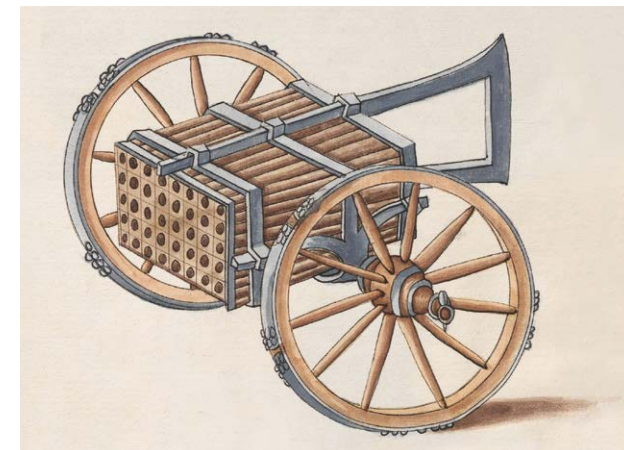
Senākās rakstītās liecības par ugunsieroču klātbūtni Latvijas teritorijā attiecināmas uz 14. gadsimta beigām un 15. gadsimta sākumu (Антинг 1967, 15). Nozīmīgas ziņas par ugunsieročiem Cēsu un citās Vācu ordeņa Livonijas pilīs sniedz 1451. gada ordenpiļu vizitācijas materiāli (LUB 1905, 124–132). Vizitācijas rezultātā tika sastādīts detalizēts katrā pilī uzglabātā bruņojuma saraksts, kurā īpaša uzmanība veltīta ugunsieročiem, šaujampulverim un tā komponentiem. Šajā dokumentā ir dati par 12 pilīm tagadējās Latvijas teritorijā. Katrā no tām konstatētas trīs līdz 48 šaujamieroču vienības. Vairumā piļu fiksēti arī šaujampulvera un tā sastāvdaļu krājumi. Tas liecina, ka jau ap 15. gadsimta vidu ordeņa rīcībā bija samērā liels artilērijas arsenāls. Šaujamieroči vizitāciju materiālos aprakstīti, izmantojot vairākus terminus dažādās rakstībās; ne visus no tiem izdevies atšifrēt. Daļa no tiem apzīmē lielgabala lādiņu materiālus (akmens, svins), dažos gadījumos tiek precizēts materiāls, no kura ir izgatavots lielgabals (bronza, dzelzs), vai to relatīvais izmērs (liels, mazs). Viduslaikos lietotās šaujamieroču terminoloģijas atšifrēšana ir problemātiska, un padziļināti pētījumi šajā jomā Baltijas jūras reģionā līdz šim nav veikti.

Cēsu pils pulvera kambarī (*Polvercamer*) 1451. gada jūnijā atradās “*2½ tonne polver, ½ tonne swevel, 6 steynbochzen, 10 lothbochen*” jeb divas ar pusi mucas šaujampulvera, pusmuca sēra, seši lielgabali šaušanai ar akmens lodēm un 10 lielgabali šaušanai ar svina lādiņiem (LUB 1905, 127, 128). Minētais krājums Cēsu pili pēc artilērijas vienību skaita ierindo otrajā vietā aiz Rīgas pils. Turklāt pēc pili glabātā gatavā šaujampulvera daudzuma Cēsis pat apsteidz Rīgas pili. Tomēr Rīgā glabājās lielākās šaujampulvera sastāvdaļu rezerves. Vizitācijas materiāli skaidri norāda, ka šaujampulveris pilī glabāts gan gatavā formā (domājams, tas bijis granulētais pulveris, kas uzglabājams ilgāku laiku), gan komponentos, no kuriem pēc vajadzības šaujampulveri varēja izgatavot uz vietas.

Ar terminu *Steynbochzen* apzīmēti ar akmens lādiņiem šaujoši lielgabali, parasti ar samērā lielu kalibru. *Lothbochze* ir lielgabali, no kuriem var šaut svina lodes (parasti mazāka kalibra, kā *Steynbochzen*), vai arī ieroči šaušanai ar karteču vai renkuļiem. Papildu informāciju par lielgabalu konstrukciju vizitācijas materiāli nesniedz, tāpēc var tikai pieņemt, ka tie bija no stobra puses lādējami vidēja un liela kalibra ugunsieroči (pretstatā 1451. gada revīzijā citās pilīs minētajiem rokas ugunsieročiem (*Handboschen*) un no stobra resgaļa lādējamiem šaujamieročiem (*Fogeler*)).

Diemžēl 1488. gada Vācu ordeņa Livonijas piļu vizitācijas materiāli sniedz nesalīdzināmi trūcīgāku informāciju. Tajos minēts vien fakts, ka “Cēsu pils ir labs nocietinājums un ir labi apgādāta ar visādām lietām, kādām pili būtu jābūt” (Biskups 2002, 385).

1451. gada vizitācijai līdzvērtīga rakstura informācija atrodama 1554. gada 3. jūnijā nosūtītā vēstulē, kurā uzskaitīts “Cēsu lielgabalu inventārs”: trīs kartaunas (*Kartaunen*), divas puskartaunas (*halbe Kartaunen*), četri pusserpentīni (*halbe Schlangen*), 13 falkoneti (*Falkonetten*), divi pusserpentīni bez lafetes (*halbe Schlangen ungerüstet*), viens ērgļu kalns (*Orgelberg*; lielgabals ar daudziem stobriem, kas samontēti kā ērgļu stabules) ar diviem riteņiem un 44 stobriem (Hartmann 2005, 98). No tekstā kopumā minētajiem pieciem ugunsšaujamo ieroču tipiem četri ir dažādu izmēru lielgabali, kas (periodam raksturīgi) uzskaitīti secībā no lielākā kalibra uz mazāko.

1. att. Vairākstobru ierocis no Maksimiliāna I arsenāla grāmatas (www.daten.digital-sammlungen.de/~db/0002/bsb00020956/images)

Īpašas uzmanības vērts ir sarakstā minētais “ērgļu kalns”, kas bijis aprikots ar 44 stobriem. Šādi vairākstobru ugunsieroči popularitāti iemantoja, sākot ar 15. gadsimta otro pusi. “Ērgļu kalnu” veido uz lafetes novietots stobru bloks, ar iespējamo stobru skaitu no diviem līdz vairākiem desmitiem. Ar šo ieroci varēja izšaut gan visus lādiņus vienā reizē, gan pa kārtām. Lielākais šī ugunsieroča trūkums bija ilgais pārlādes laiks. Tas tika kompensēts, izvietojot stobrus vairākos blokos, tādējādi, kamēr viens bloks tika pārlādēts, otrs bija šaušanas gatavībā.

Atsevišķas norādes par Cēsu pili glabātajiem ugunsieročiem atrodamas senajās hronikās. Piemēram, Hermana Helevega hronikā minēts, ka 1481. gada vasarā konflikta ar Rīgas pilsētu laikā mestrs labākos un lielākos lielgabalus no Vīlandes, Cēsīm, Turaidas, Siguldas un citām pilīm lika slepus nogādāt Rīgas pili (Heleweg 1853, 773). Johans Renners savā “Livonijas hronikā” raksta, ka 1556. gada 21. jūnijā pie ordeņa aplenkās arhibīskapa Raunas pils tika nogādāti lielgabali no Cēsīm – divas puskartaunas (*halwe kartowen*) un divi ārkārtas (?) serpentīni (*nothschlangen*). Tos ieraugot, aplenkšie padevās (Renner 1876, 155). Divas puskartaunas (*halve kartouwen*) no Cēsu pils uz krievu ieņemto Ringenes pili (tag. Rengu, Igaunijā) nogādātas 1558. gada 14. oktobrī (Renner 1876, 220).

No vēstures avotiem zināms, ka daļa lielgabalu, kas lietoti Livonijā, tika izgatavota uz vietas. Viens no lielgabalu izgatavošanas centriem Livonijā bija Tallina (Антинг 1967). Senākās dokumentārās liecības par šaujamieroču darbnīcu esamību mūsdienu Latvijas teritorijā saistāmas ar 15. gadsimta sākumu, kad Vācu ordeņa Livonijas mestrs izteicis pateicību Tallinas pilsētas rātei par saņemto vara sūtījumu lielā lielgabala izgatavošanai (LUB 1867, 611). Vēsturniece Māra Caune pieļauj, ka lielgabali lieti arī Cēsīs (Caune 1994, 110). Ugunsieroči, šaujampulveris un tā sastāvdaļas Livonijā ievesti arī no Prūsijas. Piemēram, Rīgas Melngalvju brālība 1455. gadā Gdaņskā iegādājusies divus lielgabalus (Spliet 1934, 42), savukārt ordenis 1449. gadā karam ar Novgorodu no Prūsijas saņēma palīdzību ar materiāliem, tai skaitā artilērijas ieročus un šaujampulveri (LUB 1896, 451).

Pēc Vācu ordeņa Livonijas atzara likvidācijas (1561) Cēsu pils ugunsieroči rakstītajos avotos pirmo reizi minēti saistībā ar pils aplenkumu un ieņemšanu 1577. gadā. Minētā gada septembra sākumā Ivana IV Bargā karaspēks bez pretestības ienāca Cēsu pilsētā,

bet, mēģinot ieņemt pili, tika sagaidīts ar artilērijas uguni. Apšaudes laikā krituši vairāki krievu kareivji un vojevoda Vasilijš L̄vovičs Saltikovs ar ugunsieroča šāviņu ievainots kreisajā rokā. Tam sekoja vairākas dienas ilga pilsētas un pils apšaušana, kuras rezultātā stipro cieta pilsētas nocietinājumi un apbūve, bet pilij tika iznīcinātas sienas (PK 1475–1605). Kauja beidzās ar to, ka aplenkto, saprotot, ka pils drīzumā tiks ieņemta, uzspridzināja šaujampulvera krājumus. Šī notikuma aprakstam t. s. Karaspēka izvietojuma grāmatās (*Разрядная книга*) seko samērā detalizēts saraksts ar šaujamieročiem, kas, spriežot no konteksta, iegūti kā trofejas pēc Cēsu pils ieņemšanas. Sarakstā minēts viens lielgabals (*Пушка дробовая*) un 93 šaujamieroči, apzīmēti ar vārdu *Пищаль*, kā arī 100 lodes vaļņu bisēm un pieci pudi (apm. 80 kg) šaujampulvera (PK 1475–1605). Ar krievu valodas vārdu *Пищаль* (tiešā tulkojumā “stabule”) dokumentos mēdz apzīmēt dažādus šaujamieroču veidus ar lādiņa masu no 50 gramiem līdz 24 kilogramiem. Taču pārsvarā, pretnostatot terminam *Пушка*, ar šo apzīmēja maza un vidēja kalibra ugunsieročus. Ar terminu *Пушка* apzīmēja lielkalibra ugunsieročus, ar akmens lādiņa masu no 64 līdz 200 kilogramiem. Dažiem no sarakstā minētajiem ieročiem ir doti izmēri sprīžos. Tā, piemēram, ir minētas astoņas deviņsprīžu (apm. 1,6 m) bises, divas septiņsprīžu (apm. 1,2 m) bises un četras pusotrā izmēra bises (*полоторная пищаль*). Karaspēka izvietojuma grāmatās ar šo terminu apzīmēti nelieli ugunsieroči ar lādiņa masu 200 grami un dzelzs lodes diametru 35 milimetri. Dokumentā ugunsieroči uzskaitīti, sākot no lielākā, tādēļ var pieņemt, ka saraksta beigās minētās “ātršāvējbises” (*пищаль скорострельные*) ir neliela izmēra vaļņu bises vai arkebūzas. Lai apkalpotu jauniegūto artilēriju, tika dota pavēle sūtīt no Pleskavas uz Cēsīm 13 lielgabalniņus un noligt 200 mūrniekus nocietinājumu atjaunošanai (PK 1475–1605).

2. att. Ivana IV Bargā karaspēks aplenc Tallinas pilsētu
(www.e-manuscripta.ch/zuz/content/titleinfo/665535)

1. tabula. Rakstītajos avotos minēto Cēsu pils lielgabalu tipi (saskaņā ar Frīdriha Meijera (Meyer 1594) un Augusta Esenveina (Essenwein 1870) sniegtajām ziņām).

Nosaukums	Garums	Kalibrs	Lodes svars
Kartauna vācu <i>Kartaun, Kartaune</i>	~3,3 m	18 cm	22–24 kg
Puskartauna vācu <i>Halbe Kartaun</i>	~3 m	15 cm	13,5–14 kg
Ārkārtas (?) serpentīns vācu <i>Nothschlang</i>	~5,5 m	12–13 cm	9–10 kg
Lauka serpentīns vācu <i>Feldschlang</i> poļu <i>felthslang</i>	~3,6 m	11 cm	5,5–6 kg
Serpentīns vācu <i>Schlang</i> poļu <i>serpentynek</i>	~3,9 m	11–12 cm	5–7 kg
Pusserpentīns vācu <i>Halbesshlang</i>	~3 m	8,5–9 cm	2,5–3,5 kg
Falkonets vācu <i>Falconet</i> poļu <i>falceneth</i>	~2,5 m	5–7 cm	0,5–1,5 kg

Vienlīdz detalizēti aprakstīta 1578. gadā pie Cēsīm krievu karaspēkam atņemtā artilērija, ko veidoja liels skaits lauka un aplenkuma lielgabalu (PK 1559–1605, 160). Tā kā šiem ieročiem ar Cēsu pili nav tiešas saistības, to apraksts šeit netiks sniegts.

Pēc Livonijas kara Cēsu pili uzturējās poļu garnizons un šeit glabāti ieroči un munīcija. Šo krājumu apmēri raksturoti 1582. un 1590. gadā veikto pils inventarizāciju protokolos. 1582. gadā Cēsu pils artilērijas un munīcijas krājumi nebija bagātīgi, kas izskaidrojams ar dokumentā pieminēto Polijas karaļa pavēli aizvest lielgabalus uz Alūksnes pili. Cēsu pili šajā gadā atradās daži lauka lielgabali – viens mazais falkonets (*falceneth mały*) un pieci serpentīni (*serpentynek*). Vairāk bija rokas šaujamieroču: 58 lielās un 33 mazās āķa bises (*hakownic*). Pili glabājās 523 lielgabalu lodes un 3700 āķa bišu ložu, 2500 ložu lauka lielgabaliem, sauktiem par “mūkiem” jeb lauka serpentīniem (*kul mnichowych ab felthslangowych*), 1000 mārciņu svina, 204 mārciņas šaujampulvera, kas jāpārstrādā par jaunu, kā arī atsevišķi glabātas šaujampulvera sastāvdaļas: trīs 200 mārciņu mucas sēra, divas nepilnas 100 mārciņu mucas sēra un 250 mārciņu salpetra (Revīzija 1582, 431, 432). 1590. gadā Cēsu pili glabāto ieroču un munīcijas apjoms bija samazinājies. Šajā gadā pils arsenālā atradās seši vara serpentīni (*serpentynow spizanrych*) un divi citi lielgabali (*berzow*), 30 lielās un 22 mazās vaļņu bises (*hakownic*), gan derīgas, gan nederīgas, 16 lodes liela kalibra lielgabaliem (*kul do berzow*) un 500 ložu serpentīniem (*kul serpentynowych*), kā arī neliels daudzums pulvera un sēra (Revīzija 1590, 443, 444).

UGUNSIEROČIEM PIEMĒROTIE TORŅI CĒSU PILĪ

Ugunsieroču attīstība un arvien biežāka to izmantošana nocietinājumu ieņemšanā veicināja vērienīgas pārmaiņas Eiropas militārajā arhitektūrā. Vecā tipa pils, kas savus iemītniekus galvenokārt aizsargāja ar augstām sienām, nespēja pretoties jaudīgo ugunsieroču spēkam. Piļu aizsardzības sistēma bija pilnveido, gan pastiprinot pasīvās aizsardzības elementus (sienu biezuma palielināšana, priekšpiļu un zemes vaļņu izbūve), gan nocietinājumus papildinot ar jaunām būvēm aktīvās aizsardzības nodrošināšanai. Šāda rakstura pārbūvju spilgtākās liecības Cēsu pilī ir apaļie, ugunsieročiem piemērotie torņi.

Cēsu pilij kopumā ir pieci torņi: rietumu tornis ar mestra istabu un citām dzīvojamajām telpām, galvenās pils diagonāli pretējos stūros novietotie ziemeļu un dienvidu torņi, kā arī divi torņi pirmajā priekšpilī – viens pie priekšpils rietumu sienas, bet otrs, t. s. Lademahera tornis, iekļauts kādreizējās priekšpils vārtu ēkas (Jaunās pils) apjomā. Līdzšinējos pētījumos sniegts pretrunīgs torņu datējums (Tuulse 1942; Jansons 1987; Malvess 2005; Dirveiks 2002). Baltazara Rusova "Livonijas hronikā" minēts, ka Vācu ordeņa Livonijas zemes mestrs Volters fon Pletenbergs "Cēsis līcis no pamatiem uzbūvēt un apriktot trīs varenus, augstus torņus" (*3 herlike hoge Toerne tho Wenden, van grunde up buwen unde upsoeren laten*) (Russow 1853, 33). Arī Rīgas arhibīskapa sekretārs Bartolomejs Grēfentāls savā hronikā raksta, ka Pletenbergs "Cēsu pili, kur atradās viņa rezidence un galma nometne, papildināja ar trim jauniem torņiem, mūriem un bastejām" (*mit drey Newen Turmen, mauren und Pasteyen gezieret*) (Grefenthal 1847, 43). Pētnieki vairākkārt centušies identificēt, kuri ir trīs mestra Pletenberga valdīšana laikā (1494–1535) celtie Cēsu pils torņi, taču vienprātības šajā jautājumā nav. Loģisks šķiet pieņēmums, ka galvenās pils rietumu un dienvidu torņi celti, vēl pirms Pletenbergs ieņēma mestra amatu. Par triju atlikušo Cēsu pils ugunsieroču torņu – ziemeļu, priekšpils rietumu un t. s. Lademahera torņa – iespējamo celtniecību 15./16. gadsimta mijā liecina arī to uzbūve un šaujamlūku formas.

Ziemeļu tornis celts galvenās pils ziemeļu stūrī. Tornis ir ievērojami izvirzīts no pils pamatapjoma, lai no tā būtu iespējama plašas apkārtnes apšaušana un divu flangu – ziemeļu un rietumu puses – aizsardzība. Torņa diametrs sasniedz 15 metrus, bet sienu biezums apakšdaļā – piecus metrus. Tā kādreizējais augstums nav zināms, taču senākie zīmējumi un līdz mūsdienām saglabājušās torņa sienas liecina, ka tam sākotnēji bijuši četri virszemes stāvi, puspagrabs un pagrabs. Ugunsieroču pozīciju vietas atradušās pirmajā stāvā, puspagrabā un, domājams, ceturtajā – bēniņu stāvā. Torņa otrajā un trešajā stāvā atradušās dzīvojamās vai darba telpas ar plašiem logiem un tualetes kambari. Puspagraba un pirmā stāva sienās izbūvētas attiecīgi trīs un četras šaujamkameras ar lielgabaliem piemērotām šaujamlūkām. Tās veidotas kā vertikāla sprauga ar apaļu atvērumu vidusdaļā (4. att., A). Pa apaļo caurumu tika izvirzīts ieroča stobra gals, savukārt vertikālais atvērums ļāva tēmēt un novērot apkārtni. Katras šaujamkameras pārsedzē izveidots izvadkanāls, pa kuru izplūst dūmiem un gāzēm, kas radās šaujampulvera uzliesmošanas laikā.

Lademahera torņa pirmā stāva telpā izveidotas līdzīgas konfigurācijas šaujamkameras, kas arī bijušas apriktotas ar dūmu izvades kanālu un rūpīgi veidotu "dubultatslēgas" šaujamlūku. Iespējams, ugunsieroču pozīciju vietas bijušas arī torņa augšējos stāvos, kas sagrauti vai nojaukti 16. gadsimta ceturtajā ceturksnī un pārbūvēti 19. gadsimta vidū (Bruģis 2016, 338, 339).

3. att. Cēsu pils no putna lidojuma

A – rietumu tornis, B – ziemeļu tornis, C – dienvidu tornis, D – priekšpils rietumu tornis, E – t. s. Lademahera tornis.

R. Jeleviča foto, 2009

4. att. Cēsu pils torņu šaujamlūkas

A – "dubultatslēgas" šaujamlūka ziemeļu tornī, B – krustveida šaujamlūka priekšpils rietumu tornī

G. Kalniņa foto, 2017

Priekšpils rietumu torņa apakšstāvi kalpojuši pils rietumu puses aizsardzībai. Uz ziemeļrietumiem vērstajā sienas plaknē daļēji saglabājušās divas krustveida šaujamlūkas (4. att., B). Papildu informāciju par torņa šaujamkameru uzbūvi varēs gūt eventuālu arheoloģisko izrakumu laikā, jo patlaban torņa apakšējo daļu sedz būvgružu kārtā. Virs aizsardzībai paredzētajiem apakšstāviem tornī bijis iekārtots apdzīvojams stāvs, bet pašā augšējā stāvā, visticamāk, bijušas rokas ugunsieroču pozīciju vietas.

Dienvidu tornis pamatoti tiek vērtēts kā “izcilākais viduslaiku militārās arhitektūras meistardarbs Latvijā” (Dirveiks 2002, 32). Ugunsierociem piemērotas pozīciju vietas ierīkotas torņa otrajā, trešajā un ceturtajā stāvā, kā arī bēniņos. Šaujamlūku kopējais skaits tornī pārsniedz 30 vienības. Īpašas ievēribas vērti ir vairāki otrā, trešā un ceturtā stāva šaujamlūkās līdz mūsdienām saglabājušies masīvie koka paliktņi. Uz tiem tēmēšanas laikā tika balstīts smagais ugunsieroča stobrs, savukārt mūra sienās iemūrētais balsts uztvēra šāviena radīto prettriecienu. Šie unikālie koka elementi 2013. gadā dendrochronoloģiski datēti, noskaidrojot, ka koki to izgatavošanai cirsti 16. gadsimta 30. gadu beigās vai 40. gadu pašā sākumā. Dendrochronologs Māris Zunde ir izteicis varbūtību, ka tieši dienvidu tornis ir tā Cēsu pils daļa, kas cietusi mestra Hermana fon Brigeneja 1538. gadā rakstītajā vēstulē minētā zibens spēriena un tā izraisītās šaujampulvera eksplozijas rezultātā (Zunde 2016, 273, 274). Līdz ar to noteiktais koka balstu datējums norāda nevis uz torņa celtniecības laiku, bet gan uz apjomīgu tā pārbūvi. Visticamāk, tornis būvēts jau 15. gadsimtā vienlaikus ar galvenās pils dienvidu un austrumu korpusiem.

Rietumu tornis celts un izmantots kā dzīvojamais tornis, un ugunsierociem piemērotas šaujamlūkas, šķiet, atradušās tikai tā jumta stāvā, kas rekonstruēts 1914. gadā.

UGUNSIEROČI ARHEOLOĢISKAJĀ MATERIĀLĀ

Cēsu pils arheoloģiskās izpētes laikā atrasti dažādi ar ugunsierociem saistīti priekšmeti: akmens, svina un dzelzs lodes, ložu lejamās veidnes un stangas, kā arī ieroči un to detaļas. No bagātīgā atradumu klāsta šajā rakstā izcelti trīs priekšmeti, kas iegūti 1577. gadā sagruvušā Cēsu pils rietumu korpusa arheoloģiskajos izrakumos. Šo atradumu zinātnisko vērtību vairo apstāklis, ka ir zināms konkrēts laiks, kad tie pēdējo reizi bijuši lietošanā.

Pirmo atradumu kopumu veido divi, šķiet, savstarpēji saderīgi priekšmeti. No tiem pirmais ir 62 centimetrus garš, šķērsgrīzumā astoņstūra formas dzelzs stobrs (5.–7. att.). Tas atrasts 2006. gadā, arheoloģiski pētot Cēsu pils iekšpagalma daļu pie rietumu korpusa pagalma sienas (Apala 2009, 39). Stobram ir divas cilpas stiprinājumam pie koka laides un uzliesmojuma panna. Lielākā stiprinājuma cilpa izkalta kopā ar stobru, bet cilpa tā aizmugurē un pulvera plauktiņš izgatavoti kā atsevišķas detaļas. Stobra kalibrs – 14–15 milimetri. Stobra izmērs un konfigurācija to nešaubīgi ļauj identificēt kā piederīgu arkebūzai – vidēja izmēra rokas ugunsierocim, kura pirmsākumi meklējami jau 15. gadsimta 70. gados. Pamatojoties uz līdzīgu arkebūzu datējumu citās ieroču kolekcijās, Cēsu atraduma izgatavošanas laiks attiecināms uz 16. gadsimta 30.–50. gadiem.

Ar šo pašu laiku datējama Cēsu pili 1927. gadā Pieminekļu valdes organizētajos izrakumos atrastā “vecas šautenes gaiļa daļa” (Dzirkalis 1927, 51). 1927. gada izrakumos iegūtās senlietas glabājas Cēsu Vēstures un mākslas muzeja krājumā, taču diemžēl to

5. att. Cēsu pils arheoloģiskajos izrakumos atrastais arkebūzas stobrs (CVMM, CM 115076)
J. Viksnas foto, 2017

6. att. Arkebūzas stobra resgalis
J. Viksnas foto, 2017

7. att. Arkebūzas stobra tievgalis
J. Viksnas foto, 2017

vidū konkrētais priekšmets nav atrodamš. Līdz mūsdienām saglabāties tikai atraduma fotouzņēmums, kas iekļauts izrakumu vadītāja sagatavotajā senlietu sarakstā (8. att.). Attēlā redzamais priekšmets ir arkebūzas aizdedzes mehānisms jeb atslēga (angļu *tinder snap-lock mechanism*, vācu *Luntenschnappschloss*), kas pieder t. s. "Snaplock-tinderlock" tipam (Müller 1979, 37). Paskaidrojoši to var raksturot kā ar atsperi aprikotu palaišanas mehānismu, kas aizdedzina pulvera lādiņu ar gruzdošas piepes gabalu. Tā darbības uzdevums – aizdedzināt uz pulvera plauktiņa uzbērtu šaujampulvera devu. Lai to izdarītu, bija jāatbrīvo palaišanas āķis, kas savukārt atbrīvoja mēlīti; uz plauktiņa tika aizdedzināts pulveris, un uguns pa urbumu stobra sienā (saskares caurumu) aizdedzināja stobrā ievietoto pulvera lādiņu. Senlietu sarakstam pievienotajā fotouzņēmumā ir redzama tikai atslēgas priekšpuse, tāpēc nav iespējams precīzi noteikt tās mehānisma tipu, lai gan iespējami ir tikai divi varianti – iekšējs vai ārējs atsperes novietojums. Spriežot pēc pamatplāksnes formas, visticamāk, atsperi bijusi novietota ārpusē. 9. attēlā redzama ar 16. gadsimta 40.–50. gadiem datēta arkebūza ar tāda paša tipa atslēgu. Tā no Cēsu pils atraduma nedaudz atšķiras gan proporcijās, gan pēc gaiļa formas, taču no zināmajiem eksemplāriem šī atslēga ir vistuvākā paralēle gan pēc formas, gan darbības principa.

8. att. Cēsu pils 1927. gada izrakumos atrastais arkebūzas aizdedzes mehānisms (Dzirkalis 1927, 51)

9. att. 16. gs. vidū izgatavota arkebūza privātkolekcijā Bāzelē, Šveicē (www.vikingsword.com)

Rietumu korpusa trešās pagrabtelpas aizgruvumā 2005. gadā arheologi atrada pistoli ar rata atslēgu (10. att.). No dzelzs izgatavotais priekšmets ir 28 centimetrus garš, 15 centimetrus augsts un 830 gramus smags; kalibrs – 10 milimetri. Pistoles vidusdaļā labi saglabāties aizdedzes mehānisms – t. s. rata atslēga. Ar rata atslēgu aprikoti ieroči Eiropā parādījās 16. gadsimta sākumā, taču plašāku izplatību piedzīvoja, sākot ar tā paša gadsimta 30.–40. gadiem. Rata atslēgas mehānismu veidoja apaļš, rievots, ar atsperi aprikots ritentiņš un tam pievienots pirīta vai krama gabals dzirksteles uzšķilšanai. Šāvējs, nospiedis sprūdu (mēlīti), atbrīvoja ritentiņu – tas sāka griezties un, saskaroties ar pirītu/kramu, uzšķīla dzirkstis. Tās aizdedzināja pulveri, kas atradās uz neliela plauktiņa pie stobra resgaļa. Šis uzliesmojums (caur urbumu stobrā) aizdedzināja stobrā ievietoto šaujampulvera lādiņu.

Salīdzinot ar degļa ugunsieroči, pistoles ar rata atslēgu bija sarežģīti izgatavot un labot. Katrs mehānisms sastāvēja no 35 līdz 50 detaļām, kuru izgatavošana prasīja lielu precizitāti. Ir zināms, ka 1580. gadā ar rata mehānismu aprikots ierocis maksāja četras reizes mazāk nekā degļa mehānisma ierocis. Tomēr rata mehānisma ieroču popularitāte slēpās apstākļi, ka šī tipa ieročus varēja izmantot kavalērija. Lai to apkalpotu, nebija jāveic sarežģītas manipulācijas ar degli, tam nekaitēja mitrums un jāšanas radītās kustības. Ar rata mehānisma ieroču plašāku ieviešanos parādījās jauns kavalērijas tips – ar ērti lietojamu un uzticamu rokas ugunsieroci bruņoti jātnieki, saukti par pistoljēriem (franču *pistolier*). Būtībā tieši rata atslēgas plašāka ieviešanās karaspēka bruņojumā noslēdza bruņniecības laikmetu.

Cēsu pils rietumu korpusa pagraba aizgruvumā atrastās pistoles izgatavošanas laiks ir tipoloģiski datējams ar 16. gadsimta 70. gadiem (Wallace 1962, 555). Tātad korpusa sagrūšanas brīdī šis ir bijis moderns ierocis, ko varēja atļauties tikai sabiedrības augšslānim piederīga persona. Šī pistole ir par mazu, lai tiktu klasificēta kā kavalērijas ierocis jeb petronella. Tām parasti bija koka laide, atšķirīgs roktura izliekums, un pēc izmēra tās bija lielākas. Turklāt Cēsu atradumam ir saglabāties stiprinājums nēsāšanai pie jostas, savukārt petronellas nēsātas makstīs. Pistolei ir dobts rokturis lādiņa ievietošanai (nosedzošais vāciņš zudis). Šāds risinājums kavalērijas ierocim būtu absolūti lieks un pat traucējošs. Iepriekš teiktais Cēsu pils izrakumos iegūto pistoli ļauj klasificēt kā t. s. puferu (vācu *Puffer*) – nelielu rokas ugunsieroci, kas kalpoja ne vien tā īpašnieka paš aizsardzībai, bet augsto izmaksu un vizuālās pievilcības dēļ arī kā statusa apliecinājums.

10. att. Rietumu korpusa 3. pagrabtelpā atrastā pistole pirms konservācijas (CVMM, CM 105340) G. Kalniņa foto, 2005

11. att. Pistole ar rata atslēgu
(CVMM, CM 105340)

J. Viksnas foto, 2015

Kirills Barišņikovs

EVIDENCE ON THE USE OF FIREARMS IN CĒSIS CASTLE

Summary

Archaeological excavations in Cēsis Castle have yielded a considerable number of items related to firearms, from shot and shot casting moulds to components of firearms and even complete weapons. This study analyses three finds that have been unearthed during excavations in the western range, which collapsed in 1577: a tinder snap-lock mechanism, a harquebus barrel and a wheel-lock pistol.

The tinder snap-lock was found in 1927 in unearthing the staircase leading to the western range's basement. Regretfully, the current location of the artefact is not known; the record of the excavation contains a photograph, which testifies that the lock is of the tinder snap-lock type and was manufactured in the 1540-50s. The harquebus barrel, which was found next to the courtyard wall of the western range in 2006, also dates to the same period. It is 62 cm long, octagonal in crosscut, with calibre of 14-15 mm. In the western-range's third basement chamber an almost complete wheel-lock pistol, called a Puffer, was found, typologically dating to the 1570s. At the end of the 16th century, the value of such pistols was very high and there is no doubt that it served not only as a weapon, but also as a sign of status.

Only a few pieces of documental evidence about the quantity and type of firearms, ammunition and gunpowder stored in Cēsis Castle under the rule of the Teutonic Order have survived. In 1451, the castle was described as the second best-supplied Order castle (after Riga). Its reserves held 2.5 barrels of gunpowder, half a barrel of sulphur, six cannons for shooting stone balls and ten cannons for shooting lead shells. It is known that in 1554, three kartouwes, two half-kartouwes, four half-serpentes, thirteen falconets, two half-serpentes without wheels and one organ gun on two wheels with 44 barrels were located at the Cēsis Castle. Detailed information has survived about the firearms and ammunition stored in Cēsis Castle in 1582 and 1590. For the needs of the Polish garrison stationed in the castle at that time, several cannons, a considerable quantity of harquebuses and shot as well as gunpowder and its components were stored there.

The growing popularity of firearms and development of new military equipment brought along considerable changes in the architecture of castles. This can be seen clearly in Cēsis Castle. During the rule of Livonian Master Wolter von Plettenberg (1494-1535), the castle complex was supplemented by three artillery towers, which could be used effectively for flanking defence. The wooden crossbeams, which have survived in the Southern Tower's gun ports, served as supports for harquebuses and are historically very significant. These wooden elements have been dendrochronologically dated to the late 1530s, early 1540s.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Apala 2009 – *Apala Z.* Pārskats par 2006. gada arheoloģiskajiem izrakumiem Cēsu viduslaiku pilī. – 2009. Glabājas CVMM, CM ZA 3552.
- Biskups 2002 – *Biskups M.* Vācu ordenpiļu vizitācija Livonijā 1488. gadā // Latvijas viduslaiku pils III: Pētījumi par ordenpili Latvijā. – Rīga, 2002, 373.–388. lpp.
- Brūģis 2016 – *Brūģis D.* Cēsu Jaunā pils. – Cēsis, 2016.
- Caune 1994 – *Caune M.* Cēsis Livonijas ordeņa laikā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. – Rīga, 1994, Nr. 2, 110.–118. lpp.
- Dirveiks 2002 – *Dirveiks I.* Cēsu viduslaiku pilsdrupu arhitektoniski mākslinieciskā inventarizācija. – 2002. Glabājas CVMM, CM ZA 2908.
- Dzirkalis 1927 – *Dzirkalis A.* 1927. gada vasarā Cēsu pilsdrupu izrakumos atrasto priekšmetu saraksts un apraksts. – 1927. Glabājas VKPAI PDC, 1399-78-KM.
- Grefenthal 1847 – *Grefenthal B.* Bartholomäus Grefenthal's Livländische Chronik. Monumenta Livoniae antiquae. – Riga und Leipzig, 1847, Bd. V.
- Hartmann 2005 – *Hartmann S.* Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1551–1557): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreußischen Folianten. – Köln, 2005.
- Heleweg 1853 – *Heleweg H.* Das Rothe Buch inter Archiepiscopalia zu finden // Scriptores Rerum Livonicarum. – Riga und Leipzig, 1853, Bd. II.
- Jansons 1987 – *Jansons G.* Arhitektūras pieminēti Gaujas nacionālajā parkā. – Rīga, 1987.
- Kalniņš 2014 – *Kalniņš G.* Cēsu pils. – Cēsis, 2014.
- Kelly 2004 – *Kelly J.* Gunpowder: Alchemy, Bombards and Pyrotechnics: The History of the Explosive That Changed the World. – New York, 2004.
- LUB 1867 – Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. – Riga, 1867, Bd. V.
- LUB 1896 – Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. – Riga, 1896, Bd. X.
- LUB 1905 – Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. – Riga, 1905, Bd. XI.
- Malvess 2005 – *Malvess R.* Ordeņa Cēsu pils rekonstrukcijas problēmas. Vēsturiskās izpētes materiāli // Cēsu un Vidzemes novada vēsture. – Cēsis, 2005, 3. laid., 173.–221. lpp.
- Mclachlan 2010 – *Mclachlan S.* Medieval Handgonnes: The First Black Powder Infantry Weapons. – Oxford, 2010.
- Müller 1979 – *Müller H.* Gewehre, Pistole, Revolver. – Leipzig, 1979.
- Renner 1876 – *Renner J.* Livländische Historien. – Göttingen, 1876.
- Revīzija 1582 – Cēsu pils 1582. gada revīzija // Latvijas viduslaiku pils VII: Pētījumi un avoti par Livonijas ordenpili. – Rīga, 2011, 428.–434. lpp.
- Revīzija 1590 – Cēsu pils 1590. gada revīzija // Latvijas viduslaiku pils VII: Pētījumi un avoti par Livonijas ordenpili. – Rīga, 2011, 435.–446. lpp.
- Russow 1853 – *Russow B.* Chronica der Prouintz Lyfflandt // Scriptores Rerum Livonicarum. – Riga und Leipzig, 1853, Bd. II, S. 1–194.
- Spliet 1934 – *Spliet H.* Geschichte des rigischen Neuen Hauses, des späteren sogenannten König Artus Hofes, des heutigen Schwarzhäupterhauses zu Riga. – Riga, 1934.
- Tuulse 1942 – *Tuulse A.* Die Burgen in Estland und Lettland. – Dorpat, 1942.
- Wallace 1962 – Wallace collection catalogues. European arms and armour. – London, 1962, Vol. II.
- Zunde 2016 – *Zunde M.* Jauni dendrohronoloģiski dati par Cēsu viduslaiku pils dienvidu torņa būvēsturi // Latvijas viduslaiku pils IX: Pētījumi un avoti par ordeņa un bīskapu pili Latvijā. – Rīga, 2016, 260.–279. lpp.
- Антинг 1967 – Антинг Л. Таллинские оружейники и огнестрельное оружие XIV–XVI веков. – Таллин, 1967.
- Донесение 1586 – Донесение князя Александра Полубенского // Труды X археологического съезда в Риге 1896. – Москва, 1900, том III, стр. 117–138.
- PK 1475–1605 – Разрядная книга 1475–1605 гг. Pieejams: http://krotov.info/acts/16/possevino/razryady_1475b_21.htm
- PK 1559–1605 – Разрядная книга 1559–1605 гг. – Москва, 1974.

UDK 904(474.365)
Ce898

CĒSU PILS RAKSTI I

Sastādītājs *Gundars Kalniņš*
Korektore *Ieva Zarakovska*
Tulkotāja *Eva Eihmane*
Tulkojumu korektors *Juris Beņķis*
Rakstu ievadattēli *Gatis Indrēvics*
Māksliniece un maketētāja *Anda Nordena*

Sastādītājs pateicas par palīdzību izdevuma sagatavošanā:
Evai Eihmanei, Ievai Kalniņai, Alenam Opoļskim, Zigrīdai Apalai,
Annai Veidemanei, Laimdotai Kalniņai, Aijai Ceriņai, Līgai Eglītei,
Ievai Pļaviņai, Jānim Liepkalnam un Lienei Dāboliņai.

Izdevums sagatavots ar Valsts kultūrkapitāla fonda
un Cēsu novada pašvaldības finansiālu atbalstu

ISBN 978-9934-8685-0-4

© Rakstu autori, 2017
© Cēsu pils saglabāšanas fonds, 2017

Izdevējs *Cēsu pils saglabāšanas fonds*
Iespiests un iesiets *SIA "Dardedzes hologrāfija"*